

KÁNYÁDI ANDRÁS

MÁRVÁNY, REPEDÉSEKKEL. SWANN ÉS A FÉLTÉKENYSÉG

**A névtelen levél
fogalmazója
rágalmazónak tűnik,
rosszakarónak, esetleg
féltékeny vetélytársnak,
aki Swann
boldogságának
lerombolásán fáradozik.
A tények ismeretében
viszont felmerül ennek
az ellenkezője...**

Adíjnyertes, két kiadást megért Proust-nagyszótár¹ második kötete a *J* betűvel kezdődik, egész pontosan a *Jalousie*, azaz *féltékenysé*g szócikkkel. Utóbbi szerzője, Philippe Chardin a komparatiztika professzoraként sok mindent belesűrített, amit a terebélyes Proust-kutatás ebben a témában feltárt, de természetesen távolról sem teljes a vélhetően évente, valószínűleg inkább havonta, sőt hetente gyarapodó bibliográfia – és akkor itt csak a korzikai gyökerű neves filozófus, Nicolas Grimaldi idevágó két kötetét említeném.² Gyorsan fel is adtam a további könyvészeti kutatást, és csupán hajdani mentorom, Horváth Andor *Swann szerelméből* származó fordításrészlete alapján próbálok néhány támpontot megfogalmazni az első kötet kulcsfontosságú szereplőjének különös szenvedélyével kapcsolatban.

Széles körben ismert *Az eltűnt idő nyomában* mondanivalójának Genette-féle, csattanós meghatározása: „Marcel íróvá lesz”. Amennyiben a hét kötet csak e kijelentés retorikai kiterjesztése, kiválasztott részletünk nyugodtan nevezhető „a levélinformációk ellenőrzése” műveletnek, hiszen Swann módszeres nyomozással próbálja felderíteni szerelme, Odette titkos életét, melyet egy névtelen levél váratlanul új, kététes megvilágításba helyezett. Nevek, szavak, kifejezések, mondatok, olvasmányok foszlányai-ból áll össze a gyanú, melyet a hölgy saját ártatlanságát tisztázni kívánó történetecskéi nem bírnak eloszlatni, s a legmerészebb képzeletet is

felülmúlva határtalan szenvedést okoznak, miközben a szerelem megújuló forrásává válnak. A névtelen levél nemcsak Odette szeretőit sorolja fel, de a női homoszexualitás és prostitúció vádját is tartalmazza: Swann ezeknek kíván utána járni. Kísérjük hát el útján.

Az irodalmi háttér

■ Proust nagy becsben tartotta a 19. század francia irodalmát, remekül tudta utánozni is. A „Lemoine affér” pastiche-parádéja³ tanítani való – a Goncourt testvérek, Balzac vagy éppen Flaubert stílusában írt variációk tökéletesen tükrözik az illető szerzők stílusjegyeit. Maupassant-ról nem volt túl jó véleménye, nem tekintette jelentős írónak, legfeljebb jó mesélőnek, de persze ismerte munkásságát. A normandiai mester *Megbocsátás* című elbeszélésének gerince hasonlít a *Swann*-részlet alaphelyzetéhez: vidéki, tehetős, naiv hölgy férjhez megy egy párizsi, jó családból való, tőzsdén játszó fiatalemberhez, aki folyamatosan megcsalja, míg a hölgy egy névtelen, mindent leleplező levelet kap. A férjnek olyan jól sikerül a kimagyarázkodás, hogy a szerető – egy özvegyasszony – a feleség barátnője lesz, a viszony pedig háborítatlanul folytatódik, ám az időközben halálos beteg vetélytárs levélkéje a kezébe kerül, és kiderül a turpisság. A kiábrándult asszony a hűtlen férjnek csak egy év elteltével bocsát meg, az özvegy sírjánál, virágcsokor kíséretében. A regény epizódja ennél nyilván sokkal kidolgozottabb és jóval bonyolultabb, de a naivitás, a titkos élet, a hazug magyarázatok, sőt még a virágos hölgy is rokonságot mutat a novella motívumaival, a társadalmi státusokat és nemi szerepeket ironikusan felcserélve: az orchideáékért rajongó Odette elvált asszonyként próbálja hűtlenségét eltussolni, a megbocsátásból pedig érzelmi hullámvasút lesz.

A swanni felismerés lassú folyamata azonban egy másik 19. századi irodalmi szöveg bevonásával válik tapinthatóvá, mely idézet formájában bukkan fel Proustnál. Théodore Barrière-nek a maga korában híres színdarabja, *A márvány lányok* van épp műsoron, s a címet olvasva Swannban egy régebbi beszédhelyzet idéződik fel, mely a darab általa feltehetőleg ismert tartalmával áll összhangban. A melodráma hőse – egy francia szobrász – szívtelen kurtizánba szerelmes, aki anyagilag kihatározza, megalázza és pusztulásba sodorja imádóját. Párizs itt is a helyszín, viszont a legelső felvonás az ókori Görögországban játszódik (mint Madáchnál), ahol a cselekmény baljós ősképe és tanulsága sejlik fel: a szobrász a híres Pheidiasz, az ő tökéletes alkotása a három lányt ábrázoló márványszobor, akik – életre kelve – a művész helyett a pénzes megrendelőt választják. A modern párizsi színben a lányok megsokszorozódnak, hétköznapi jelenséggé válnak. Swann számára, aki művészettörténettel foglalkozik, és Odette-ben Botticelli festményének tökéletes megtestesítőjét látja, a névtelen levél ismeretében különösen fájdalmas a darabbal való párhuzam, mert eszébe juttatja Verdurinné korábbi, szeretőjének „márvány” hidegségét cáfoló mondatát. A levél tartalmának ismeretében a felolvasztással kapcsolatos kijelentés korántsem hangzik tréfásnak, fenyegetése titokzatos és nyugtalanító.

A harmadik nagy irodalmi vonatkozás Alfred de Vigny műve, *Egy költő naplója*. Swann túljutott már a nagy megrázkódtatáson, a „kétszer-háromszor” igazságán, beigazolódott a levél lesboszi utalása. Vigny arra hívja fel a figyelmet, hogy a boldogság elérése céljából alaposan fel kell térképezni a szeretett nő környezetét. Posztumusz megjelent művében a francia költő saját keserű tapasztala-

latából szűrte le ezt a bölcsességet, hiszen Marie Dorvallal, a szép színésznővel folytatott viszonya igencsak szenvedélyesnek bizonyult, állandóan féltékenység marcangolta, olyannyira, hogy a hölgyet még a kor hírhedt felügyelőjével, Vidocq-kal is megfigyeltette. Nem véletlen, hogy utóbbi eshetőség Swann fejében is megfordul, ám ennél is fontosabb az Odette-et érintő nemi vonatkozás: Vigny szeretője nemcsak a férfiak iránt érdeklődött, nagy valószínűséggel össze-szűrte a levét a kor legismertebb női írójával, aki George Sand néven vonult be az irodalomba. Az irodalomtörténeti csemegén túlmenően Proust a regényfolyam szerkezetéhez szintén segítségül hívja a francia romantika jeles képviselőjét: a *Szodoma és Gomorra* – a nagy mű negyedik, legmerészebb részének – címét a Vigny *Sámson haragja* című költeményében található felosztás ihlette. (Magyarra a művet többek között Váró Ferenc fordította.) Odette romlottsága pedig a Delilához, a bibliai *femme fatale*-éhoz mérhető.

A földrajzi környezet

■ Swann északi ember, Normandiában van vidéki háza, a képzeletbeli Combray-ban, az elbeszélő családjától nem messze, s ezt a regényfolyam első kötetének címe is tükrözi, a *Swannék oldala*. Az újságban olvasott márványlánypizód nyugtalanító emléke után a megyei híreket kezdi böngészni, s a vihar által sújtott északi települések neve ismét féltékenységi rohamot vált ki belőle, mivel egyikük felidézi barátja nevét, aki a névtelen levél szerint szintén Odette szeretője volt. Erről pedig újra a kínzó egyneműség jut eszébe, Verdurin-né újabb ártatlannak hangzó, valójában gyilkos mondata. Ennek fényében a „csókolgatás” sem egyszerű tréfa, hanem az eltévelyedés újabb bizonyítéka. A szembeállítás elkerülhetetlen, Swann magyarázatot követel.

Remek párbeszédes jelenet következik, Swann kézbe veszi az irányítást, és partnerét igen hatásos módszerrel szorítja sarokba: babonás természeténél fogva, melynek földrajzi beágyazottságával tökéletesen tisztában van. Odette ugyanis délfrancia, a mediterrán Nizza szülöttje, a messzi észak csupán társadalmi felemelkedés lehetőségeként jön nála számításba. Első szeretője angol volt, férje pedig a picardiai Crécy grófja, akit sikerült teljesen kifosztania, s a szintén északi Swann kitarottjaként újra jó úton jár a meggazdagodás felé. Észak és Dél csatározása persze történelmi hagyomány is, s a Proustnál oly fontos szerepet játszó középkor ezúttal Notre Dame de Laghet különös heraldikai olvasatában bukkan fel. A Nizza szomszédságában található Laghet a tizenhetedik század óta híres Mária-zarándokhely, a kegyhelyet ábrázoló érme minden biztonnal Odette régebbi, talán gyerekkori képzetéhez fűződő talizmánja, melynek varázserejét a gyanúsított soha nem vonja kétségbe, hamisan nem esküdhet rá. Ezt a gyengeségét lovagolja meg a féltékeny szerető, s a névtelen levél hitelességét tisztázandó az érintett hölgy szavaitól vár színvallást. Ekkor hangzik el a dühösen odavetett „kétszer-háromszor”, mely csak olaj a tűzre.

Neveket Odette nem hajlandó elárulni, ezért Swann arra kíváncsi, viszonyuk kezdete óta is volt-e hasonló kalandja, remélve, hogy szerelmük, ha nem is makulátlan, de mentes efféle kicsapongásoktól. Ekkor éri újabb csapás: a megszorogatott hölgy partnere fokozódó gyötrelmét élvezve elmeséli a Bois de Boulogne-ban történt kalandját. A földrajzi környezet újra kulcsfontosságú: a Párizs nyugati részén fekvő liget hagyományosan a szexuális kalandok, a vágyak kiélésének ideális terepe (ezt már Ady is tudta), előszeretettel jár ide a főváros úri és

kevésbé úri társasága. A Bois legtitikosabb helyszíne a legnagyobb, mesterségesen kialakított tó közepén álló sziget, rajta a híres vendéglő, a Chalet, melyet III. Napóleon felesége kérésére állíttatott egy eredeti, külön e célból szétbontott svájci faház ideszállításával. Swann tehát a hitvesi hűség profanációjaként éli meg a homoerotikus csábítási kísérletet, ám ennél is riasztóbb számára Odette villámgyors felismerése, az a könnyedség, ahogy a holdfényes ajánlat lényegét megfejti: egy kokott rendkívüli gyakorlottságára vall. A vízi környezet pedig szintén az alapvető földrajzi ellentétet érzékelteti, melynek nyelvi vonzata keltezőképpen szimbolikus: a nizzai tavacska (*laquet*) feszül a párizsi tónak (*lac*). A végeredmény borítékolható.

Művészet és valóság

■ A regényben akad egy enyhén zavaró furcsaság. Hogyan lehetséges, hogy Swann, akinek számtalan szeretője volt, és mindenhova bejáratos – a legmagasabb arisztokrácia köreiben éppúgy otthonos, mint nagypolgári miliőben –, képtelen Odette-ről hűtlenséget feltételezni, s egy névtelen levélre van szüksége ahhoz, hogy visszataláljon a valósághoz? Viselkedése a *dandy* különös társadalmi figurájával magyarázható: olyan rafinált, szellemes, ellenállhatatlan, művészeteknek hódoló, ám kevésbé kreatív társasági lényről van szó, akiben szerelem csak műalkotás iránti csodálatból támad. Swann kezdetben nem találja szerelmét sem szépnek, sem különlegesnek, lassan kibontakozó viszonyuk inkább Odette erőfeszítésének köszönhető, azonban rögtön feltűnik neki, hogy a hölgy nagyon hasonlít Botticelli sixtusi kápolnát díszítő festményének női alakjára, Cippórára, Mózes feleségére. A freskón megörökített bibliai jelenetben Jethró lánya melankolikus tekintetével nyugtázza le szemlélőjét, Swann pedig a műkedvelő csalóka szemüvegén keresztül látja a hús-vér nőt, érzelmeinek mozgatórugója szintén művészi fogantatású, Vinteuil szonátájának mélabús témája. A tökéletesnek képzelt márványszobron a névtelen levél okozza az első repedést.

A levél tartalma eleinte jóval kevésbé nyugtalanítja Swannt, mint írójának kiléte. Egymásután veszi számba a lehetséges szerzőket, legközelebbi barátai éppúgy beletartoznak a körbe, mint kocsisa, Rémi, akit merő dilettantizmusból csak Loredannak hív, mert feltűnően hasonlít a velencei dózséról mintázott reneszánsz mellszoborra. A barátok feltérképezése tulajdonképpen a valóság látszattól való elkülöníthetőségének fokozatos kudarca: Charlus, Laumes és Orsan bármelyike képes aljasságra, az ingatag természet ugyanolyan gyanús, mint a kiegyensúlyozott, s könnyen lehet, hogy a legtapintatosabbnak tűnő ember a legközönségesebb. A nagy kérdés tehát az emberek helyes megítélésében rejlik, a valódi természet kifürkészhetetlenségében. Swann gyanúja lassan mindenkire kiterjed, így kénytelen a tettes identitását kutató hiábavaló nyomozását feladni, és csak a levélben foglalt valószínűtlenségek felderítésére koncentrál. Ez a váltakozás viszont meglepően gyors eredménnyel zárul.

A névtelen levél fogalmazója rágalmozónak tűnik, rosszakarónak, esetleg féltékeny vetélytársnak, aki Swann boldogságának lerombolásán fáradozik. A tények ismeretében viszont felmerül ennek az ellenkezője: alapjában véve baráti tanácsadó, aki idejében el szeretné kerülni, hogy az elvakult dandyt teljesen magához láncolja a hozzá méltatlan, kétes erkölcsű Odette. A levél nem túloz, a valóság messze felülmúlja a művészi képzeletet, Swann pedig lassacskán a számá-

ra legfájdalmasabb vádpontot, az önkéntes prostitúciót sem tartja kizártnak. Proust dandyjének szerelme tehát valójában a Pügmalión-mítosz modern újraírása: a társasági életből kiábrándult Swann elképzeli magának (ahogy Barrière szobrászai is) egy tökéletes női alakot, legjobb tudása szerint pallérozza (ne felejtsük, Odette-nek művészettörténeti előadásokat tart), végül pedig beleszeret, ám amint életre kel (a francia regényben a névtelen levél játssza a szerelemistennő katalizátor-szerepét), teremtménye épp olyanná lesz, mint a ciprusi Propoetis-lányok⁴, akik miatt a mitikus szobrász nőtlenséget fogadott: önmagát prostituáló, szemérmetlen hetérává. E kérdés tisztázása képezi Swann nyomozásának utolsó állomását is.

A szenvedés alakzatai

■ Swann féltékenysége nem a névtelen levél elolvasása után jelentkezik, annál régebbi keletű, viszont a levél aknamunkája következtében válik kórossá. A folyamat ábrázolása mesteri: az eredetileg elvont, lelki kínszenvedés testi fájdalommal alakul, szüntelenül megújuló támadásait pedig különféle kézfegyverek metaforái érzékeltetik. Ám a fegyverek ugyanakkor munkaeszközök is, így a szűrő-, vágó- és ütőszerszámok olyan, mesterségbeli tudást igénylő, egymástól eltérő szakterületeken is használatosak, mint az orvostudomány, a szobrászat vagy akár az inkvizíció. Az pedig nézőpont kérdése, mikor milyen felületen munkálkodnak. Ha a féltékenység Odette faggatására irányul, Swann a görcs végét kíváró sebész, a remekművét cizelláló szobrász, az áldozatát sanyargató hóhér; ha viszont Swannon dolgozik, utóbbi a súlyosan beteg páciens, a fokozódó csapásoknak kitett szobor, a kínvallatásnak alávetett rab. És e metaforák kezelésében érhető tetten Horváth Andor fordításának példás következetessége.

A levél elolvasása után Swann elméjét még csak homály keríti hatalmába, s az újság böngészése közben éri az első márvány-sokk: „olyan ütést érzett, hogy visszahőkölt és elfordította a fejét”. Miután ez megismétlődik, felkeresi annak okozóját. Odette beismerő vallomásából két gyilkos mondat kínozza, ezekre épül az említett arzenál. A legfontosabb a kés motívuma: a már említett „kétszer-háromszor” mondat a késszűrást idézi fel, és – akár egy „kereszt” – „eleven sebként vésődik” Swann szívébe. A szobrászvéső és a kés rokonsága a francia szövegben áttételes, ugyanakkor a márványlányok valóban kőszívűek, így mindenképpen dicséretes a fordításban kidomborítani, arról nem beszélve, hogy a színdarabhoz hasonlóan a szenvedés krisztusi dimenziója is hangsúlyos. Csakhogy a féltékenység gonosz istene, miután „rámérte ezt a csapást”, az előzőnél is „mélyebb sebet” készül ütni rajta. A „jó vicc” – a második gyilkos mondat – hatása kegyetlenebb az előzőnél, s Odette szavai, melyeket a homálytól megszabadult emlékezet egyre-másra ismételi, „kést rejtegettek s ismét beledöfték”. Ettől kezdve pedig minden újdonság újabb csapás a féltékeny férfi számára. Persze arról sem szabad megfeledkezni, hogy Swann nemcsak szenved, hanem maga is gyötör, kérdezősködése a sebész taktikájával tart rokonságot, márpedig e mesterségben a szike nélkülözhetetlen. És hát a hóhér sem megy a szomszédba késért, noha itt inkább mintha a fogókat részesítené előnyben, a szagztatás és marcangolás kínozóeszközeit. A fordítás az inkvizíciós jelleget öltő tortúrát az eredetihez képest nyelvi leleményről árulkodó igével erősíti: a féltékenység „felcsigázta” Swann kíváncsiságát; Proustnál ugyan csak az „exciter” (*felajz*) szerepel, de a szövegkörnyezet a kínozókamra jelentésmezejét teremti meg. A fordítás ráadásul egy to-

vábbi támadófejevert sugall, mely a számtalan ütés forrásaként az irónia kifejezőeszközüvé válik. Swann féltékenységi kínjai ugyanis nem csak szívét ostromolják, a fejét sem kímélik. A rettenetes „kétszer-háromszor” kijelentés előhív a tudatából egy régen elraktározott mondatot: „semmi sem kólintott így fejbe az asztaltáncoltatás óta”. Bravúros, ahogy Horváth Andor – kimondatlanul – a dorong képzetét társítja a meghökkenést kifejező szavakhoz, s szintén elismerésre méltó, hogy néhány sorral később a szenvedés „vad hordái” (*hordes envahissantes*) törnek Swann lelkére: a féktelen, bunkósbotokkal felfegyverkezett, primitív érzelmekeket keresve sem lehet hatásosabban ábrázolni. Ha pedig esetleg Proust (vagy fordítója) középkori invázióra gondolt volna, akkor sincs különösebb baj: a képzeletbeli dorong bármikor buzogányra cserélhető.

A szenvedés végső stációja a levél legkínosabb információjának beigazolódása. Odette nem vallja magát bűnösnek protitúció terén, viszont arról panaszkodik, hogy a kerítők nem hagyják nyugton. Ártatlannak szánt történetéből – megint egy gondatlanul elejtett mondat – kiderül: nem tartaná elképzelhetetlennek, ha anyagi helyzete rákényszerítené. És semmi nem garantálja, hogy régebben nem volt már annyira megszorulva, ahogy valószínűleg az öngyilkossággal fenyegetőző nagykövet sem küldözget minden mutatós hölgy lakására kerítőköt. Hosszú lélegzetű bekezdései ellenére Proust keretező szerkesztéstechnikája bámulatos, ráadásul kitűnően megágyaz a műben érvényesülő ironikus társadalomkritikának. A névtelen levél első paragrafusának zárlatában, azaz a gyanakvás kezdeti stádiumában, megtudjuk: az önző Swann számára az őszinteség csak annyiban fontos, amíg – megbízható „kerítőköté” – hiteles információk forrása, vagyis gyakorlati haszna van. A személyes leleplezést követően viszont a valódi kerítőköt felbukkanása a legapróbb mellékkörülményt is gyanússá teszi, s az általa frekvenciált körökben az őszinteség illúzióvá silányul. Odette és közte „tátongó rés” keletkezett – orvosolhatatlan repedés a márványon –, mely előbb-utóbb az elhidegüléshez vezet. De egyelőre a féltékenység gondoskodik a méreg megfelelő adagolásáról, a tantalozó szenvedés meghosszabbításáról. Mi pedig, olvasók, őszintén reméljük, hogy Horváth Andor élvezetes, féltve őrzött *Swann*-fordításáról hamarosan kiadó fog gondoskodni.

■ JEGYZETEK

1. Annick Bouillaguet – Brian G. Rogers: *Dictionnaire Marcel Proust*. Honoré Champion, Paris (2005), 2015.
2. Nicolas Grimaldi: *Proust, les horreurs de l'amour*. PUF, Paris, 2008, illetve Uő: *Essai sur la jalousie. L'enfer proustien*. PUF, Paris, 2010.
3. Henri Lemoine nevéhez fűződő, híres gyémánthamisítási szélhámosság. Az 1905-ben kirobbant botrány Prousttal ihletőleg hatott, kilenc variációt írt róla, mely együtt végül *Pastiches et mélanges* (1919) c. kötetében jelent meg.
4. A Pügmalión-mítosz eredetéhez vö. Ovidius: *Átváltozások*, IX–X. könyv.